

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında lokal çərçivədə beynəlmiləl novatorluq izləri

(Cəlil Məmmədquluzadə irsi əsasında)

Kamal Məmmədov

ADMIU dram rejissoru kafedrasının magistrantı

E-mail: kamal_yashar@mail.ru

Ədəbiyyat bütün dünyanın sərvəti sayılır. Zamanından və məkanından asılı olmayaraq dünyanın müxtəlif yerlərində nadir incilər yaradan müəlliflər əslində bir məqsədə xidmət edirlər – bəşəriyyətin, insanlığın kamilləşməsinə, rifahına. Geniş anlamda yanaşsaq, hər yüzlikliklər, onilliklər ərzində ədəbiyyata yeni-yeni cərəyanlar meydana gəlir. Dünyanın hər yerində müəyyən faiz nisbəti ilə bu cərəyanlar başqa alternativlər yaradır, fərdi yaradıcılıq üslublarına təsir edir və beləcə davamlı inkişaf baş verir. Bu cərəyanların yayılmasında dominantlıq əksər zamanlarda Avropa ölkələrinin payına düşür və sonralar formalaşan hər hansı cərəyanlar məhz Avropanın adı ilə bağlı olur. Ancaq bəzən də tam əksi baş verir. Dar bir çərçivədə yaşayıb-yaratmış bir müəllif bəzən dünyada illər sonra istifadə ediləcək və çox geniş yayılacaq bir cərəyanı, janrı, yanaşma tərzini əvvəlcədən istifadə etmiş olur. Ədəbiyyat tarixi boyunca buna bir çox nümunələr var; məsələn, ən məşhurlarından biri, utopiyanın banisi sayılan Tomas Mordan hələ əsrlər öncə Nizami Gəncəvinin "İsgəndənamə" əsərində utopik elementlərdən geniş istifadə etmişdir. Bu siyahını uzatmaq da mümkündür. Amma əsas mətləbə keçərək qeyd etmək yerinə düşər ki, eyni şeyi Cəlil Məmmədquluzadə və onun öz yaradıcılığında istifadə etdiyi absurd elementlər haqqında da söyləyə bilərik. Məsələ burasındadır ki, absurdun bir janr olaraq meydana gəlişi XIX əsrdə yaşayan Danimarka filosofu Kierkeqorun adı ilə bağlıdır. Absurdun ilk nümunəsinə də məhz onun əsərində rast gəlinir. Kierkeqor "Tanrı və titrəyiş" əsərində İbrahim peyğəmbərin məşhur "Qurbanlıq" hekayəsinə işarə edir və onu absurdun parlaq nümunəsi sayır. Detal olaraq Azərbaycan ədəbiyyatından, dəqiq ifadə etsək, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında da yan keçməyən absurd element və ya çalarları ədəbiyyatda daha çox kütləviləşdirən isə Alber Kamyu və Jan-Pol Sarrtr oldu. Ancaq bu o dövr idi ki, artıq II Dünya müharibəsi baş verdi. Cəlil Məmmədquluzadə isə heç bu savaşa başlamadan dünyasını dəyişmişdi. Demək, Mirzə Cəlil yaradıcılığında absurd elementlər orijinallıq ehtimalına daha yaxındır. Burada onun Kierkeqordan təsirlənməsi isə zəif ehtimal sayıla bilər. Çünki ümumiyyətlə danimarkalı müfəkkirin hələ ehtimal da məşhurlaşmayan tapintisindən kiminsə bəhrələnməsi ağlabatan deyil. Görünə bilər ki, C. Məmmədquluzadənin absurd elementlərdən istifadəsi müəllifin orijinal realizasi olaraq meydana çıxıb. Çünki yaradıcılığında əsas tənqid hədəfi real bir obyekt idi. Realist maarifçi əsasən savadsızlıq ucbatından ağı qaradan ayırd edə bilməyən bir cəmiyyətin dini-xurafati yanaşmalarına və bundan qaynaqlanan adətlərinə qarşı mübarizə aparırdı. Bu mübarizə cəhəsinə isə, təbii ki, məsələnin məcburiyyətindən dolayı ən çox müraciət etdiyi sahə dinin həm özü, həm də manipulyasiya nəticəsində xurafata bulaşmış yanlış versiyası idi. Bu yanlış ver-

siyanın özü belə sahənin və məqsədlə şəkildə dindən qaynaqlandığına görə Mirzə Cəlilin ən çox müraciət etdiyi xətt də teoloji xətt idi. Teoloji konsepsiyanın isə hətta xurafata bulaşmayan təmiz mayasında belə hansısa metafizik çalarlar yətinəcdir. Bu isə rasional bəxış bucağına görə qəbul olunmazdır. Dolayısıyla Mirzə Cəlilin müraciət etdiyi bu mövzu, yəni din və yaxud dini-xurafati adətlərin tənqidi istər-istəməz müəllifin geniş imkanlar açılıb və onun yaradıcılığına hansısa bir məxsusilik bəxş edib. Çünki haqqında danışdığımız absurd elementlər hələ dünyada geniş yayılmadan öncə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında mövcud idi. Bunu isə onun yaradıcılığında vacib edən, nə qədər absurd səslənsə də, məhz həmin dini məzmunlu məsələlərin təsviri və hadisələri bə kontekstdə izah etmə cəhədi; məsələn, Mirzə Cəlilin ən məşhur əsəri olan "Ölümlər"də hekayənin, məsələnin mayasının özü absurdur, özü də absurdun ən pik həddi. Çünki ölümləri dirildəcəyini iddia edən bir cüt lük var. Və bir də həmin yalana inanan böyük kütlə... Yəni burada sözün yaxşı və haqiqi mənasında situasiyanın, təsvirin özü absurdur. Əsərin tənqid hədəfi xurafatda boğulan cəmiyyət olub hadisələrin özü isə nə qədər qeyri-realdırsa da, personajlar və hadisələr bir o qədər mənaqlıdır. Çünki onlara yüklənən çalar və təsvirin özü zəngindir. Nəzərə alsaq ki Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölümlər" qələmə aldığı 1909-cu ildə absurdun bir janr olaraq adı heç çəkilmədi, onda bu tapıntı, yanaşma mütləq şəkildə orijinaldır, qazanılma deyil. Sadəcə, müəllifin problematikası elə bir mövzunun ətrafındadır ki, ona daim bu elementlər, yeni absurd detallara müraciət etmə məcburiyyəti və imkanı yaradıb və nəticə etibarilə ortaya metod baxımından yeni bir yanaşma çıxıb. Yaxud gücləndirici bir ehtimal da var ki, Cəlil Məmmədquluzadənin yetişdiyi cəmiyyət həqiqətən absurd duruma düşəcək qədər faciəvi bir boşluqda olub; məsələn, yazıcının həyat yoldaşı Həmidə Cavanşirin Cəlil Məmmədquluzadə haqqında yazdığı "Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim" əsərində belə bir qeydə rast gəlinir: "Mirzə Cəlilin dediyinə görə, şeyxin ölümləri diriltməsi əhvalatı əsla uydurma deyil. Bir vaxtlar İravan quberniyasında belə bir hadisə baş vermişdi. Pəysin bütün tipləri Naxçıvan camaatından götürülmüşdü". Demək, hətta belə bir ehtimal da olub və yazıcının yaşadığı cəmiyyət onu istər-istəməz absurd təsvir və elementlərə müraciət məcburiyyətində buraxılıb. Bu cür realist absurd durumların təsvirinə müəllifin digər əsərlərində də kifayət qədər rast gəlinir. ♦

Ədəbiyyat:

1. Həmidə Cavanşir. "Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim". "Azərbaycən"–1967.